

ÖFKE KONTROLÜ GRUP ÇALIŞMASININ ADAM ÖLDÜRME VEYA YARALAMA SUÇUNDAN HÜKÜM GİYMİŞ KADINLARIN ÖFKE KONTROLÜ BECERİLERİNE ETKİSİ
A GROUP WORK EFFECT ON ANGER MANAGEMENT FOR FEMALE OFFENDERS WHOSE CRIME IS MURDER OR INJURE

Rumeysa AKGÜN*
Veli DUYAN**

Öz

Adam öldürme ve yaralama suçu diğer suçlara göre daha fazla güç ve cesaret isteyen bir suçtur. Bu suçun altında başta psikolojik ve sosyal olmak üzere pek çok sebep bulunmaktadır. Bu suçu işleme oranlarına bakıldığında her ne kadar kadınlar daha az adam öldürme veya yaralama suçunu erkeklere göre daha az işlese de, son yıllarda bu suçlardan hüküm giyen kadın sayısında artış olduğu görülmüştür. Kadın suçluluğu konusunda ülkemizde yapılan araştırmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Bu çalışmalar ise daha çok kadınların demografik verileri, kadını suça iten sosyokültürel ve ekonomik faktörler üzerinde durulmaktadır. Kadınların adam öldürme veya yaralama gibi ciddi bir suçu çoğunlukla planlamadan bir anda işledikleri düşünüldüğünde onları bu suça yönelten en temel sebebin öfke kontrolü eksikli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, öfke kontrolü grup çalışmasının adam öldürme veya yaralama suçundan hüküm giymiş kadınların öfke kontrolü becerisine etkisinin incelenmesidir. Grup üyeleri, yaşları 20-43 arasında değişen adam öldürme veya yaralama suçundan hüküm giymiş kadınlardan oluşmaktadır. Çalışmaya 5 kadın hükümlü katılmıştır. Grup çalışması 8 hafta sürmüştür. Özer (1994) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan Sürekli Öfke - Öfke İfade Tarz Ölçeğinin ön test son test uygulaması yapılmıştır. Araştırma sonucunda kadın hükümlülerin, sürekli öfke düzeyleri ön test-son test puanları arasında anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır ($p<0,05$). Buna göre öfke kontrolü grup çalışmasının, kadın hükümlülerin öfke kontrollerini olumlu ve kalıcı yönde etki bıraktığı düşünülmektedir. Elde edilen bu sonuç doğrultusunda cezaevlerinde adli sosyal hizmet uygulaması kapsamında kadın hükümlülere öfke kontrolü eğitiminin verilmesi kadınların tekrar suç işlemesini önleyeceği düşünülmektedir. Buna ek olarak özellikle şiddete uğrayan kadınların adam öldürme veya yaralama suçunu daha fazla işlediği düşünüldüğünde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesindeki Şiddeti Önleme ve İzleme Merkezleri (ŞÖNİM)'nde öfke kontrolüne yönelik kadınlarla çalışma yapılması adam öldürme ve yaralama suçu işleyen kadın sayısını azaltacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adli Sosyal Hizmet, Grup çalışması, Öfke kontrolü, Sürekli Öfke Düzeyi, Kadın Hükümlü.

Abstract

The crime of killing and wounding is a crime that requires more strength and courage than other crimes. There are many reasons for this crime, mainly psychological and social. Looking at these crime rates, it is seen that in recent years there has been an increase in the number of women convicted of these crimes, even though women commit fewer murders or injuries less than men. Researches on the crime of women in our country are very limited. These studies mostly focus on demographic data of women, sociocultural and economic factors that push women to shame. When women are thought to have committed a serious crime such as manslaughter or bruising, often without planning, it can be said that the main reason for leading them to this suicide is lack of anger control. The aim of this research is therefore to examine the effect of anger control group work on the anger control ability of women convicted of murder or wounding. Group members consist of women convicted of manslaughter or wounding, aged between 20 and 43 years. Five female convicts participated in the study. The group work lasted 8 weeks. Pre-test post-test was applied to the Continuous Anger-Anger Expression Style Scale, which was adapted to Turkish by Özer (1994). As a result of the research, it was found that there was a significant difference between pre-test and post-test scores of female prisoners, continuous anger level ($p < 0,05$). Accordingly, it is thought that anger control group work has left the anger control of female prisoners in a positive and permanent way. It is thought that women who are given anger control education for female prisoners within the scope of judicial social service practice in prisons in the direction of this obtained result will prevent the repetitive criminalization of women. In addition, it is thought that working with women towards anger control at the Violence Prevention and Monitoring Centers in the Department of Family and Social Policies (MCH) will reduce the number of women who commit crimes against manslaughter and injuries, especially when women who are subjected to violence are thought to have committed more crimes of murder or wounding.

Keywords: Anger Control, Continuous Anger Level, Female Ofender, Forensic Social Work, Group Work.

GİRİŞ

Öfke duygusu, kişinin doyurulmamış isteklerine, istenmeyen sonuçlara ve karşılanmayan beklentilerine verdiği duygusal tepkidir (Soykan, 2003:19). Bu duygusal tepki; kişinin engellenme, haksızlığa uğrama veya karşıdaki kişinin söz ve davranışlarında kendisine yönelik olumsuzluk olan durumlardaki hissettiği duyguyu barındırır (Ersen vd., 2011:219). Öfke duygusunun daha ileri boyutu ise saldırganlıktır.

* Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü.

Saldırganlık, öfke duygusunun eyleme dökülmüş halidir. Saldırganlık, bireylerin yaşına, eğitim seviyesine, içinde bulunduğu ortama göre farklılaşabilmektedir (Kesen vd., 2007:354). Aşırı öfke ve saldırganlık hem çocuk ve ergenlerde hem de yetişkinlerde hayatın pek çok alanında sorun yaratan ve işlevselliği bozan bir problemdir (Sütçü vd., 2010:58). Öfke ve saldırganlık duygusunun şiddeti, biçimi ve gösterme şekli kişiden kişiye değişmektedir. Kimi bireyler öfke duygularını karşılarındaki kişiye vurarak gösterirken, kimileri bu duygularını gösteremez ve o öfkeyi içlerinde yaşamayı tercih eder. Bireyin günlük hayat içerisinde engellenmelerle karşılaştığı durumlarda öfke, öfkenin kontrol edilemediği zaman da saldırganlık davranışı ortaya çıkmaktadır. Öfke duygusu bireylerde farklı şekillerde yaşanmasına rağmen, şiddetle sonuçlandırıldığında yıkıcı ve kişi için olumsuz durum oluşturan bir duygu haline gelebilmektedir (Ersen vd., 2011:219).

Saldırganlığın bir sonucu olan adam öldürme veya yaralama suçu kadınlar arasında diğer suçlara göre daha az işlenmektedir. Kadınların cana kast edilen suçlarda daha çok kendilerini korumak için bu suça yöneldikleri görülmüştür. Kadınların bu suçu işleme nedeni ise büyük oranda kötü muamele ve dayak yeme gibi travmatik olaylar sonucu önceden planlanmadan ve aniden görülen bir eylemdir (Ortaköylü vd., 2004:14). Kadınların cinayet suçunu işledikleri kişiler genel itibari ile birinci dereceden tanıdıkları kişiler olmaktadır. Bu durum, kadınların bu suçu işlerken madde etkisinde oldukları veya ani öfke patlaması yaşadıkları düşüncesini akla getirmektedir. Dolayısıyla özellikle adam öldürme veya yaralam gibi cana kast edilen bir suç işleyen kadınlarda öfke kontrolü eksikliğinin araştırılması gerekmektedir.

1. Sosyal Hizmet ve Grup Çalışması

Grup çalışmaları, sosyal hizmet uygulamalarında müdahale yöntemlerinde birisidir. Gruplar bilgi aktarmada ve destek sistemlerini oluşturmada etkili ve zaman açısından tasarruf sağlayıcı bir yol olabilir. Gruplar ayrıca daha çok sayıdaki müracaatçıya aynı anda hizmet vermesi nedeniyle maliyet açısından karlı bir yöntem olarak algılanabilir (Duyan, 2007:1). Gruplar; eğitim grupları, görev grupları, problem çözme ve karar verme grupları, odak grup, kendine yardım ve karşılıklı yardım grupları, tedavi grupları, duyarlılık ve karşılaşma eğitim gelişim grupları, iyileştirme grupları ve sosyalizasyon grupları olarak sınıflandırılmaktadır (Zastrow, 2009:3).

Grup türlerinden birisi olan Eğitim gruplarının amacı; üyelerin kendilerini ve toplum hakkında bilgi edinmelerini sağlamaktır. Eğitim grupları psikiyatri klinikleri, tedavi kurumları, okullar, danışma merkezleri ve ıslah kurumları gibi çok geniş bir alanda oluşturulabilir (Mavili Aktaş, 2001: 44).

1.1. Cezaevinde Öfke Kontrolü Grup Çalışması ve Çalışmanın Zorlukları

Öfke kontrol programların amacı öfkeyi akılcı olmayan veya haksız bilişlere meydan okuyarak, öfkenin sonuçları hakkında bir farkındalık geliştirerek, öfkeyi kontrol etme yeteneğini arttırarak ölçmektir. Öfke yönetimi programlarının genel amacı saldırgan davranışı genel olarak azaltmak ve böylece daha fazla şiddeti azaltmaktır (Wood ve Newton, 2003). Yapılan meta-analiz çalışmaları öfke yönetimi programlarının "tedavi edilmesi zor deneklerde belirgin ve orta derecede iyileşme" ürettiğini ortaya koymaktadır (DiGiuseppe ve Tafrate, 2003).

Öfke kontrolü grup çalışmaları; çocuklarına zarar veren ebeveynlerle, lisans öğrencileriyle, travma sonrası stres bozukluğu çeken gazilerle, okul çocuklarıyla, istismar eden eşlerle, mahkûmlarla, çocuk suçlularla, klinik ergenlerle ve adli tıp hastalarıyla gerçekleştirilebilir (Loza ve Loza Fanous, 1999).

Grup çalışmaları cezaevinde kadın hükümlülerin rehabilite edilmelerinde büyük öneme sahiptir. Özellikle adam öldürme ve yaralama gibi cana kast edilen suçlarda öfke kontrolünün sağlanması oldukça gereklidir. Bununla birlikte her grup çalışması müracaatçı kitlesi, çalışmanın yapıldığı yer gibi özelliklerinden dolayı farklı bir iklime sahiptir. Cezaevinde grup çalışması gerçekleştirilenin de gerek ortam gerekse müracaatçı kitlesi açısından farklı deneyimleri ve çeşitli zorlukları bulunmaktadır. Grup çalışması süreci boyunca, özellikle cezaevinde böyle bir çalışma gerçekleştirilenin pek çok zorluğu olduğu görülmüştür. Bu zorluklardan ilki üyelerin oturuma katılımlarını sağlamadaki güçlüğüdür. Bu kadınlar ceza süreleri uzun olması nedeniyle kendilerine ek gelir sağlamak amacıyla ceza infaz kurumunda mantı, sarma, tekstil gibi atölyelerde çalışmaktadır. Kadın hükümlüler bu çalışma alanlarına gönüllü olarak katılmakta ve daha sonra çalışmak istemeyen çıkmaktadır. Dolayısıyla çalışan kadın hükümlülerin kişisel gelişimlerine yönelik kurslara katılımları mümkün olmamaktadır. Bu nedenle çalışmayan ve yapılacak olan grup çalışmasına gönüllü olup öfke puanları yüksek olan 10 üye belirlenmiştir.

Cezaevinde çalışma yapmanın zorluklarından ikincisi, kadın hükümlüler infaz koruma memuruna çalışmaya katılmayı istemediklerini söylediklerinde çalışmayı yapacak olan lider duruma müdahale edememektedir. Bu durum çalışmanın kalitesini ve üyelerin devamlılığını etkilemektedir. Çalışma boyunca karşılaşılan zorluklardan üçüncüsü, kadın hükümlülerin mektup, kantin ve sıcak su gibi ihtiyaçlarını

karşılama için belli bir saatte koğuşt olmak istemeleri ve hemen hemen her üyenin farklı koğuştan gelmesi nedeni ile herkes için uygun olan bir saatin ayarlanması oldukça zor olmuştur. Çalışma ile ilgili karşılaşılan son ve belkide en önemli zorluk kadın hükümlülerin kendilerini geliştirebilecekleri çalışmalara katılmada gönülsüz olmalarıdır. Bu durum da kadınlar her zaman grup oturumlarına düzenli katılmamakta katıldıklarında ise rahatsız olduklarını ifade ederek gruptan erken ayrılmaktadırlar.

Adam öldürme veya yaralama gibi suçların daha çok güç ve cesaret istendiği göz önünde bulundurulduğunda kadınların bu suça yönelme nedeninin öfke kontrollerinin yetersiz olduğu düşünülmüş ve adam öldürme veya yaralama suçundan cezaevine giren kadınların öfke kontrolü becerilerini artırmak adına bir grup çalışması gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de kadın hükümlülerle ilgili yapılmış grup çalışması bulunmaması nedeniyle bu çalışmanın literatüre ve bundan sonraki çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

2. Gereç ve Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Çalışma kapsamında kadın hükümlülere öfke kontrollerini sağlamaya yönelik eğitimler verilmiştir. Araştırmanın bağımsız değişkeni öntest ve sontest uygulamaları arasında kadın hükümlülerle gerçekleştirilen grup çalışması uygulamasıdır. Bağımlı değişken ise kadın hükümlülerin sürekli öfke öfke tarzı ölçeğinden elde edilen öfke düzeyleridir.

2.2. Çalışma Grubu

Türkiye’deki kadın kapalı ceza infaz kurumlarından birisinde adam öldürme veya yaralama suçundan hüküm giymiş kadınlardan grup çalışmasına katılacak olanlar belirlenirken, kurumdaki sosyal hizmet uzmanlarının çalışmaya katılmasının yararlı olacağı söylediği kadınlarla görüşmeler yapılmış; grubun amacı, niteliği, yeri ve zamanı, tahmini üye sayısı, grubun süresi ve gizlilik konuları aktarılmıştır. Bazı kadın hükümlüler çalışmaya katılmak istemediklerini söylemiştir. Sonuç olarak grup çalışmasına 10 kişi seçilmiştir. Grup çalışmasının ilk oturumunda kadınların beş’i çalışmaya katılmak istediklerini veya grup içinde anlaşamadıkları kişilerin olduğunu söyleyerek gruptan ayrılmıştır. Sonuç olarak çalışma beş kişiyle gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada öntest- sontest modeli temel alınmıştır. Kadınların yaşları 20-43 arasında değişmektedir (ort= 31,4, sd=9,4) Araştırmaya katılan kadınların 2’si evli, 2’si bekâr ve 1’inin de eşi ölmüştür. Çalışma grubunun sosyo-demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Grup Üyelerinin Sosyo-Demografik Özellikleri

Yaş	Eğitim durumu	Medeni durum	Ekonomik durum	Hüküm nedenleri	Aldıkları ceza süresi
39	İlkokul mezunu	Evli	Orta	Adam yaralama	12 yıl
43	Yüksekokul mezunu	Eşi ölmüş	Düşük	Adam yaralama	36 yıl
20	Ortaokul ve denge okulu mezunu	Bekâr	Orta	Adam öldürme	36 yıl
27	Ortaokul ve denge okulu mezunu	Bekâr	Orta	Adam öldürme	15 yıl
28	Yüksekokul mezunu	Evli	Orta	Adam öldürme	30 yıl

2.3. Veri Toplama Araçları

Veri toplama araçları olarak araştırmacılar tarafından hazırlanan görüşme formu ve sürekli öfke-öfke tarzı ölçeği kullanılmıştır. Görüşme formu; kadın hükümlülerin yaşları, öğrenim durumları, medeni durumları, gelir durumları, hüküm giyme nedenleri ve cezaevinde bulunma sürelerinden oluşan sosyodemografik bilgileri içermektedir.

2.3.1. **Sürekli Öfke - Öfke Tarzı Ölçeği:** Spielberger tarafından geliştirilen ölçeğin Türkiye uyarlaması Özer (1994) tarafından yapılmıştır. Ancak Durumluk Öfke alt testi Türkçe’ye uyarlanmamıştır. Sürekli Öfke ve Öfke Tarz Ölçeği 34 maddeden oluşmakta olup, Sürekli Öfke (10 madde) ve Öfke İfade Tarzı (24 madde) alt ölçeklerini içermektedir. Öfke İfade Tarzı alt ölçeğinin ayrıca 3 ayrı alt ölçeği vardır: Kontrol Altına Alınmış Öfke (öfke/kontrol, 8 madde), Dışa Yöneltilen Öfke (öfke/dışta, 8 madde) ve İçe Yöneltilen Öfke (öfke/içte, 8 madde). Ölçek her bir madde için 1 ve 4 arasında değişen likert tipi bir puanlamaya sahiptir. Öfke/dışta, öfke/içte ve öfke/kontrol alt ölçeklerinin güvenilirlik katsayılarının sırasıyla $\alpha=0.78$, 0.62 ve 0.84 olduğu bulunmuştur (Özer, 1994; akt: Bedel: 2011, 102).

2.3.2. Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi

Görüşme formu, Sürekli Öfke-Öfke Tarzı Ölçeği grup çalışması öncesi ve sonrasında uygulanmıştır. Öntes ve sontest karşılaştırmasını yapmak amacıyla Wilcoxon Testi kullanılmıştır. Araştırma verileri SPSS 16.0 programında analiz edilmiş ve minimum anlamlılık düzeyi. 05 olarak kabul edilmiştir.

3. Grup Süreci ve Grup Oturumlarının Özeti

Grup oturumunda yönetici olarak bir lider vardır. Grup çalışmasında ön test-son test uygulaması gerçekleştirilmiştir. Grup oturumları 8 hafta sürmüştür. İlk olarak 10 kişiyle başlanılan grup çalışmasına üyelerden 5'inin grup içinde hasımları oldukları, rahatsız oldukları gibi çeşitli nedenlerle grup çalışmasını bırakmış ve çalışma 5 kişi ile bitirilmiştir.

Her grup toplantısı ısınma, bilgi aktarma, oyun ve değerlendirme olmak üzere dört aşamada gerçekleştirilmiştir. Isınma aşamasında genel olarak kadın hükümlülerle oturumun amacına ve cezaevi koşullarına uygun olabilecek ısınma hareketleri yapılmıştır. Ardından her hafta belirlenen bir konuda kadın hükümlülere bilgi aktarımı yapılmış ve kendilerinin konu ile ilgili fikirleri alınmıştır. Daha sonra çeşitli oyunlar ile konuların pekiştirilmesi hedeflenmiştir. Grup çalışması süresince kadınların kendilerini ifade etmelerinde kolaylaştırmaları açısından rol değiştirme, eşleme gibi bazı tekniklerden yararlanılmıştır. Bu teknikler kadın hükümlülere hem yeni bir bakış açısı oluşturmuş hem de konuların pekiştirilmesi sağlanmıştır. Oturumun sonunda ise yapılan çalışmalar ve grup oturumu ile ilgili özet yapılmıştır. Grup oturumları yaklaşık 90 dakika sürmüştür. Grup süreçleri aşağıda verilmiştir.

1. Oturum

İlk oturumun amacı, grup üyelerinin birbirlerini tanımaları, grup kurallarının belirlenmesidir. Cezaevinin koşulları gereği üyelerin grup oturumuna geç katılmaları süreci olumsuz etkilemiştir. Grup oturumuna başlanıldığında üyelerden üçünün gruptan ayrılması liderde biraz hayal kırıklığı oluştursa da grup üyelerinde kişilerin gruptan ayrılmaları ile birlikte bir rahatlama olduğu görülmüştür. Grup süreci boyunca grubun amacı, üyelerin gruba katılma amaçları ve grup kuralları konuşulmuştur. Liderin gruba kendisini ve grubun oluşturma amacını söylemesinin ardından grup üyeleri sırayla yaşlarını, çocuk sahibi olup olmadıklarını, cezaevine girmeden önce çalışıp çalışmadıklarını, ne kadar zamandır cezaevinde olduklarını ve ceza sürelerinin ne kadar olduğunu söylemişlerdir. Üyelerin birbirlerinden tedirgin olmamaları adına cezaevine girme nedenleri sorulmamıştır. Grup süreci ilerlerken bir üye "Ben sadece sizi kırmamak için geldim. Değişeceğimi düşünmüyorum" diye düşüncesini bildirmiştir. Kendisine grup sonunda tekrar görüşünün alınacağı söylenilmiştir. Grubun başlangıcındaki olumsuz havanın aksine grup bitiminde üyelerde mutluluk ve yapılacak olan çalışmalar ile ilgili merak olduğu gözlenmiştir.

2. Oturum

Bu oturumun amacı, yeni gelen üyeler ile grup üyelerinin tanışmasını sağlama öfke duygusunun doğal bir duygu olduğunu ifade edebilme, öfke kaynaklarının neler olduğunu fark etmektir.

Yeni gelen üyeler ile diğer üyelerin birbirlerini tanımaları sağlanmıştır. Ardından üyeler ile ısınma oyunu gerçekleştirilmiştir. Bu ısınma oyununun amacı üyelerin rahatlayıp grup süreçlerine kendilerini daha rahat verebilmelerini amaçlamaktır. Üyelere gözlerini kapatmalarını ve ayaklarından kollarına doğru gevşediklerini hissetmeleri istenmiştir. Ardından kendilerini yeşillikler içinde hayal etmeleri, önlerinde bir tepe olduğunu ve o tepeye çıktıklarını yalnız veya yanlarında birisi ile çıkabilecekleri söylenmiştir. Daha sonra tepede bir manzara gördüklerini bu manzaranın bir süre tadını çıkarmaları istenmiştir. Ardından tepeden aşağı inmeleri ve hazır olanın gözlerini açabileceği söylenmiştir. Kendilerine tepede ne gördüklerini ve yanlarında birisinin olup olmadığı sorulmuştur. Üyelerin bir kaçının gözlerini kapatmakta zorlandığı görülmüştür. Üyelerin bir kısmı kendilerini yalnız olarak düşündüklerini söylemişlerdir. Üyelerden ikisinin ise ağladığı görülmüştür. Bu çalışmanın sonucunda lider cezaevinde yapılan çalışmalarda daha dikkatli olunması gerektiğine karar vermiştir.

Ardından öfke konusuna geçiş yapılmıştır. Üyelere öfke konusu ile ilgili sorular sorulmuş ve bir duygu olarak öfke konusu konuşulmuştur. Grup çalışmasının sonunda üyelere hangi durumlarda öfkelendiklerini belirlemek için öfkeyi başlatan olaylar listesi dağıtılmış ve bir sonraki haftaya getirmeleri istenmiştir. Son olarak günlük tutabilecekleri, grupla ilgili düşüncelerini yazıp lidere getirebilecekleri gerektiği söylenilmiştir.

3. Oturum

Bu oturumda, öfke durumunda uygun olan ve olmayan duyguları ifade etmek, öfke duygusunu kontrol etmek konularının konuşulması amaçlanmıştır.

İlk olarak ısınma oyununa gerçekleştirildi. Bu oyun üyelerin gruba güvenip güvenmediklerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Üyeler çember oluşturmuşlar ve bir üye ortaya geçerek gözlerini kapatıp kendisini üyelere bırakmıştır. Kendi tarafına gelen üye onu diğer tarafa itmeye çalışmıştır. Üyeler

başta tedirgin olmakla birlikte çok eğlendikleri ve mutlu oldukları görülmüştür. Üyelere bu çalışmanın güven çalışması olduğu bu gruptaki üyelere ne kadar güvendiklerinin ortaya çıktığı söylenilmiştir. Üyelerin genel itibari ile kendilerini grup arkadaşlarına bıraktıkları görülmüştür. Bazı üyeler ağır olduklarını düşünüp diğer üyelerin zarar görmesin diye kendilerini serbest bırakmadıklarını söylemiştir. Lider üyelere bu grup içinde rahat olmalarını istedikleri şeyleri konuşabilecekleri, kesinlikle çekinmemeleri gerektiği söylemiştir.

Isınma oyununun ardından üyelere öfkeyi başlatan olaylar listesinin getirenlerin formları alınıp değerlendirme yapılmıştır. Çalışma sonucunda üyelerin daha çok hakarete uğradıklarında ve haksızlığa uğradıklarında öfkelenedikleri saptanmıştır. Bu çalışmanın ardından üyelere en çok ne zaman sinirlendikleri, bir gün içinde kendilerini sinirlendiren üç şeyin ne olduğu sorulmuştur. Üyelerden gelen cevaplar doğrultusunda konuşmalar yapılmıştır. Son olarak, öfkelenedikleri ve çözemedikleri bir olayı düşünmeleri ve bunu canlandırmaları istenmiştir. Canlandırma için iki sandalye karşılıklı konulmuştur. Bir üyenin kayınpederinden şiddet görmesi ile ilgili rol oyunu gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonunda üyenin rahatladığı görülmüştür. Son olarak üyelere öfke ile baş etme stratejileri adı altında öfkelenedikleri zaman kullanmaları için çeşitli yöntemleri içeren kâğıtlar dağıtılmış ve üyelere öfkelenedikleri bir olay karşısında bunları kullanmaları istenmiştir.

4. Oturum

Bu oturumda, öfkeyi ifade etme yolları ve öfke duygusunu kontrol etmek konularının konuşulması amaçlanmıştır. İlk olarak üyelere bir önceki hafta dağıtılan öfke ile baş etme stratejilerini okuyup okumadıkları ve öfkelenedikleri bir durumda kullanıp kullanmadıkları sorulmuştur. Üyeler genel olarak kullandıklarını başarılı olduklarını söylemişlerdir.

Bunun ardından üyeler ile öfkeyi ifade yollarından olan öfkeyi içe atma, saldırgan davranışta bulunma, pasif saldırgan davranışta bulunma ve öfkeyi uygun bir şekilde ifade etme konuları üzerinde durulmuştur. Bundan sonra üyelere cezaevine girme nedenlerini düşünerek öfkelerini kontrol edebilselerdi durum onlar için nasıl olurdu diye sorulmuştur. Üyeler eğer öfkelerine hâkim olabilselerdi şuan cezaevinde olmayacaklarını belirtmişlerdir. Bir üye de bulunduğu durum ile ilgili "Devletin bana çok zararı oldu. Şimdi ben çıksam dışarı düzenli işim ve ailem yok. Annem bana 5 ay bakar. Sonra yine dışarıdayım. Dışarda ne yapacağım. Düzenim yok. Ben hatalıyım. Fakat bu kadar çok cezayı hak etmedim. Dışarı çıksam neden devlet için çalışayım, neden ona faydalı olmak için çalışayım." şeklinde duygularını ifade etmiştir. Son olarak grubun özeti yapılarak grup süreci sonlandırılmıştır.

5. Oturum

Bu oturumun amacı üyelerin öfkelenediklerinde bunu nasıl gizlediklerini konuşmaktır.

Bu hafta ilk olarak üyelerin grup sürecine hazırlanmaları için odadaki hayalet adlı ısınma oyunu ile başlanılmıştır. Bir üye hayalet olmuş ve diğer üyeler arkasında hayalet olup olmadığını tahmin etmeye çalışmıştır. Üyelerin oyundan oldukça keyif aldıkları görülmüştür. Ardından üyelere hangi durumlarda öfkemizi gizleriz sorusu sorulmuş ve üyelerin fikirleri alınmıştır. Konuşmaların ardından üyelere öfkenin gizlenmesi ile ilgili bir öykü okunmuştur. Üyelerin hikâyeden etkilendikleri görülmüştür. Ardından üyelere anne babaları öfkelenedikleri zaman ne yaptıkları ve kendileri öfkelenedikleri zaman çocuklarına nasıl davrandıkları sorulmuştur. Yapılan konuşmalardan üyelerin anne babalarının yaptıkları hataları yapmadıkları, çocukları ile iletişimlerinin daha iyi olduğu görülmüştür.

6. Oturum

6. oturumun amacı, öfkemiz mi bizi kontrol ediyor yoksa biz mi öfkemizi kontrol ediyor konusunu konuşmaktır.

Üyelere öfkemiz mi bizi kontrol ediyor yoksa biz mi öfkemizi kontrol ediyor sorusu sorulmuş ve üzerinde konuşulmuştur. Grubun sonunda grup özeti yapılarak oturum kapatılmıştır.

7. Oturum

Bu oturumda öfke duygusunu kontrol edilmesi için iletişim ve empati konularının konuşulması amaçlanmıştır.

Üyelere ilk olarak empatinin ne olduğu sorulmuştur. Ardından üyelere empatiyi daha iyi anlamaları için ısınma oyunu gerçekleştirilmiştir. Üyelerden ayağa kalmaları ve gözlerini kapatmaları söylenilmiştir. Kendilerini ağaç veya rüzgâr olarak hissetmeleri söylenilmiştir. Ardından üyeler gözlerini açarak ağaç veya rüzgâr olarak liderin verdiği yönergeler ile hareket etmeye başlamışlardır. Daha sonra ağaç olan üyeler rüzgâr olmuş, rüzgâr olan üyelere ağaç olmuştur. Çalışma bittikten sonra üyelere ne hissettikleri kendilerini ağaç veya rüzgâr olarak hissedip hissetmedikleri sorulmuştur. Üyeler hissedebildiklerini söylemişlerdir.

Bu çalışmanın ardından üyelere iletişimin ne olduğu sorulmuştur. Üyeler konu ile ilgili birkaç bilgi vermiştir. Ardından iki üye sırt sırta dönmüş halde sandalyeye oturarak uzun zamandır birbirini görmeyen iki arkadaşı canlandırmaları istenmiştir. Üyelerin birbirlerine sırtlarını döndüklerinde konuşmakta oldukça zorlandıkları görülmüştür. Daha sonra üyeler birbirlerine yüzlerini dönmüşler ve o şekilde konuşmaları istenmiştir. Bu durumda üyelerin birbirlerine sarıldıkları ve daha iyi iletişim kurdukları görülmüştür. Son olarak üyelerden birbirleri hakkında düşündüklerini yazmaları istenmiştir ve grup özeti yapılarak oturum kapatılmıştır.

8. Oturum

Son oturumun amacı, grup oturumunu sonlandırma, üyelerin birbirlerini değerlendirmeleri ve üyelerin gruptan kazançlarını belirlemedir.

Son oturumda üyelere ilk olarak birbirlerini değerlendirmeleri için bir üye sandalyesi ile üyelere sırtını dönerek oturmuştur. Ardından diğer üyeler bu üyelerin olumlu yönlerini söylemişlerdir. Bir önceki oturumda üyelerin birbirlerini değerlendirmeleri için istenen kâğıtlar dağıtılmıştır.

Bu çalışmanın ardından üyelere gözlerini kapatmaları ve ortada bir deniz olduğunu kendilerinin de balık tuttıklarını düşünmeleri istenmiştir. Ardından denizi grup çalışması ve balığı da grup çalışmasından kazançları olarak düşünmeleri ve buraya gelirken nasıl oldukları ve grubun sonunda ne götürdükleri sorulmuştur. Üyenin birisi uzun yıllardır çözemediği bir sorununu çözdüğünü artık aklına gelmediğini ve kendisini çok rahat hissettiğini söylemiştir. Lidere "Sizin yerinizde başka birisi olsaydı belki de geldiğimiz gibi bir şey almadan giderdik. Ben buraya gelirken zaten pek çok şeyi biliyordum. Fakat sizin konuşmalarınız söylediğiniz şeyler bende çok güzel etki yaptı" demiştir. Bir başka üye " Ben insanlarla iletişim kuramazdım. Artık insanlarla bir sorun olduğunda konuşabiliyorum. Ayrıca öfkelenmişim zaman 1'den 10'a kadar, 10'dan 20'ye kadar ve 20'den 30'a kadar sayıyorum. Bir bakıyorum öfkelenmişim şeyi unutmuşum. Siz geçen hafta olumsuz anıları unutmak için başka şeylerle uğraş. Aklına getirmemeye çalış demiştiniz. Geçen hafta bu düşünce 2 kere aklıma geldi. Bende kendimi kitap okumaya verdim. Arkadaşa çay içelim dedim. Düşünce hemen geçti. Bunlar sizin için küçük şeyler olabilir ama benim için büyük şeyler." şeklinde duygularını ifade etmiştir. Bir diğer üye ise " Ben artık insanlara hayır demesini öğrendim. Önceden öfkelenmişimde veya üzüldüğümde yemeden içmeden kesiliyordum. Şimdi bakıyorum ben nasıl aç kalmışım diye." şeklinde grup çalışmasının kendisi için yararını ifade etmiştir.

Son olarak üyelerden anket formları ve grup değerlendirme yazıları alınmıştır. Üyelere grup çalışmalarına katıldıkları için teşekkür edilerek katılım belgeleri verilmiş ve oturum sonlandırılmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde grup çalışması öncesi ve sonrasına ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 2. Araştırma Grubunun Uygulama Öncesi ve Sonrası Sürekli Öfke-Öfke Tarzı Ölçeğinden Aldığı Puan Ortalaması

N	Sürekli öfke ölçeğinin alt ölçekleri	Grup öncesi		Grup sonrası	
		Ortalama	sd	Ortalama	sd
5	Sürekli öfke	28,4	8,26	22,8	8,98
5	Öfke içte	20,8	4,27	19,6	6,35
5	Öfke dışı	16,6	4,51	14,4	3,65
5	Öfke kontrol	19,0	7,25	22,2	2,28

Tablo 2'de grup çalışmasına katılan kadınların çalışma öncesi ve sonrasında sürekli öfke-öfke tarzı ölçeğinden aldıkları puanlara ilişkin bulgular verilmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere kadın hükümlülerin grup çalışması sonrası sürekli öfke, öfke içte ve öfke dışı puanlarında azalma olduğu görülmüştür. Bu durum kadın hükümlülerin olaylar karşısında daha az öfkelenediklerini göstermektedir. Buna ek olarak çalışmada kadınların öfke kontrollerinin grup çalışması öncesine göre arttığı görülmüştür.

Tablo 3. Grup Çalışması Öncesi ve Sonrasında Kadın Hükümlülerin Sürekli Öfke-Öfke Tarzı Ölçeği Puanlarındaki Değişimler

Durum	Değişimin Yönü	S	Ortalama Değişim	Toplam Değişim	Z	p
Öfke ölçeği	Azaldı	3	2,50	10,00	-1,84	0,07
	Arttı	0	0,00	0,00		
	Değişmedi	1				

Tablo 3'te kadın hükümlülerin grup çalışması öncesi ve sonrası değişimlerine bakıldığında grup çalışmasına katılan kadın hükümlülerin 3'ünün öfkesinin azaldığı 1 kişinin de öfke puanının değişmediği görülmüştür.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada grup çalışmasının kadın hükümlülerin öfke kontrolüne etkisi araştırılmıştır. Kadın hükümlüler bu çalışmaya katılırken başka herhangi bir rehabilite edici programa katılmamıştır. Bunun dışında üyeler hayatlarında ilk kez bir grup çalışmasına katıldıklarını ifade etmiştir.

Kadın hükümlülerin öfke ölçeğinden aldıkları puanlardaki değişime bakıldığında grup çalışması öncesinde kadın hükümlülerin öfke puanları fazla iken grup çalışması sonrasında üyelerin öfke kontrollerinin arttığı görülmüştür. Grup çalışmasına düzenli olarak katılan kadın hükümlülerin öfke kontrollerinin arttığı fakat çalışmaya düzenli katılmayanlarda değişim olmadığı görülmüştür. Bu durum grup çalışmasına düzenli katılmanın oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

Kadın hükümlülerin öfkelerinin azaldığı görülmekle birlikte son testte sürekli öfkelerinin arttığı görülmüştür. Bununla birlikte kadın hükümlülerin öfkelerini dışa vurmaktan çok içlerine attıkları görülmüştür. Bu durum onların öfkelerini kontrol etmeye başladıklarını göstermektedir. Eşiyok ve Oral (2007)'in adam öldürme suçundan cezaevine bulunan kadınların öfke ve öfke ifade biçimlerini araştırmaya yönelik yaptıkları çalışmada adam öldürme suçundan hüküm giyen 74 kadın deney grubunu ve hiçbir suça karışmamış 65 kadın kontrol grubunu oluşturmuştur. Yapılan analiz sonucu kadın hükümlülerin öfkelerini, kontrol grubuna göre daha çok bastırdıkları ve bu şekilde kontrol ettikleri görülmüştür.

Bahrani vd., (2016)'nin yaptığı çalışmada öfke kontrolü eğitimi programının kadın hükümlülerin öfkelerini azalttığı ve ruh sağlıklarının gelişiminde pozitif etkisinin olduğu görülmüştür.

Amin vd., (2012)'de 45 hükümlüyle yaptıkları çalışmada öfke kontrolü eğitimi ve ilaç tedavisinin onların öfkelerini azalttığı, buna ek olarak öfke kontrolü programının ilaç tedavisinden daha etkin olduğu görülmüştür.

Holbrook (1997)'un 26 erkek hükümlüyle yaptığı çalışmada öfke kontrolü eğitiminin hükümlülerin öfke puanlarında önemli bir azalma olduğu görülmüştür.

Vecchio ve O'Leary (2004)'in yaptıkları meta analizi çalışmasında bilişsel terapi çalışmalarının bireylerin öfkelerinin azalmasında etkili olduğu görülmüştür.

Howells vd., (2005)'nin yaptığı çalışmada öfke kontrolü programının hükümlülerin öfke kontrolüne etkisinin olduğu saptanmıştır.

Yapılan literatür taraması sonucu sadece hükümlülerle değil aynı zamanda üniversite öğrencileri üniversite öğrencilerinin ve ergenlerin öfke kontrollerini sağlamaya yönelik çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Bunun dışında madde kullanan ve ergenlik döneminde olan kişilerle öfke kontrolü programlarının uygulandığı görülmüştür.

Özkamalı ve Buğa (2010)'nın yaptıkları çalışmada da öfke kontrolü eğitiminin üniversite öğrencilerinin sürekli öfke düzeylerinin düşürülmesinde etkili olduğu görülmüştür.

Rahmati vd., (2013)'nin yaptıkları çalışmada madde kullanan kişilerle yapılan öfke kontrolü çalışmasında uygulanan eğitim sonrası bu kişilerin öfkelerinin azaldığı görülmüştür.

Sonuç olarak öfke kontrolü eğitiminin gerek risk altındaki gruplar için gerekse diğer gruplar için oldukça yararlı olduğu söylenebilir. Grup çalışmasında ayrıca ölçekten elde edilen puanların yanı sıra grup üyelerinin grup sonunda sözel olarak grubun kendilerine olan katkılarından da söz etmişlerdir. Grup çalışması sırasında rol play, gevşeme egzersizleri gibi kullanılan teknikler grup üyeleri tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Uygulanan eğitimde kadınların kendi duygularını ve karşılarındaki kişilerin duygularını anlamaya yönelik çalışmalarda bulunulmuştur. Çalışma sonrası, kadın hükümlülerin grup çalışmasından oldukça yararlandığı görülmüştür. Buna ek olarak bazı kadın hükümlüler grup oturumunun bitiminden sonra karşılaştığı bir sorunla oturumda öğrendiğini uygulayarak o sorunla baş ettiğini bildirmiştir. Ayrıca kadınlar, öfke kontrolü eğitimini diğer hükümlülerin de alması gerektiğini söylemiştir. Örneğin üyeler öfkelendiklerinde yapmaları gerekenler konusunda bilgi verilirken bir üye "Hocam keşke bunu bütün koğuşlara dağıtsanız. Herkesin ihtiyacı var." diye öfke kontrolü programına duyulan ihtiyacı ve çalışmanın kendisi için yararını bildirmiştir. Ayrıca bir başka üye "Hocam size çok kızıyorum. Şimdiye kadar neredeydiniz? Ben kendime zarar verirken neden geç geldiniz." diye çalışmanın kendisi için çok faydalı olduğunu bildirmiştir. Aynı üye öfkesini kontrol etmesi ile ilgili "Şimdi ben kendime hayret ediyorum. Birisi bana kavgada esnasında gidelim diyecek. Bende olur gidelim diyeceğim. Kendime çok hayret ediyorum." ifadesinde bulunmuştu. Bir başka üye çalışma sırasında yapılan bir etkinliği söyleyerek "Başka birisi bana söyleseydi ben bana sıkıntı veren o sorundan kurtulamazdım. Ama siz olumsuz

düşüncelerimizi ateşe attığımızı düşünmemizi istediniz. Ve ben daha sonra bir daha o beni rahatsız eden durumu düşünmedim.” diyerek grup çalışmasındaki etkinliklerin yararlı olduğunu belirtmiştir. Bir başka üye yine öfke kontrolü ile ilgili yaşadığı bir olayı anlatırken “Bir arkadaşına çok kızdım. Ama bir şey yapmadım. Önceden olsa büyük bir kıyamet kopardı. Sonra arkadaş hatasını anladı ve özür diledi. Haklıyken haksız duruma düşmedim.” diye öfkesini kontrol edebildiğini söylemiştir. Grup çalışmasına başladığında çok ön yargılı olan çalışmanın kendisi için yararlı olmadığını düşünen üye çalışmanın sonunda “Hayatta annemin bile sözünü dinlemedim. Sizin sözünüzü dinledim. Sonu güzel oldu.” diyerek çalışmanın kendisi için yararlı olduğunu bildirmiştir.

Grup çalışmasında verilen eğitimin yanı sıra kadınların puanlarını etkileyen pek çok durum vardır. Cezaevinin kendi içindeki sorunlar şüphesiz kadın hükümlülerin duygusal dünyalarını etkilemektedir. Örneğin bir önceki oturumda moralli bırakılan kadın hükümlülerin gerek cezaevi personeli gerekse diğer kadın hükümlülerden kaynaklanan sorunlardan dolayı duygusal yıkıma uğramış olarak gelebilmektedirler. Bu durum katılımcıların duygularında bir takım değişikliklere neden olmakta ve kadınların katıldıkları oturumdan verim almalarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle ön test ve son test ölçümleri sonucu kadın hükümlülerin puanları arasında çok büyük fark yoktur.

6. ÖNERİLER

Yapılan grup çalışması sonrasında ortaya çıkan sonuçlar ve gözlemler doğrultusunda;

Kadın hükümlüler ile öfke kontrolü artırmaya yönelik grup çalışmalarının sayısının artırılması, Kadınların kendilerini geliştirebilecekleri ve meslek edinebilecekleri çalışmaların sayısının artırılması,

Kadın hükümlülerin ceza infaz kurumlarında karşılaştıkları sorunlara yönelik grup çalışmalarının yapılması, kadın hükümlülerin iletişim becerilerini artırmaya yönelik grup çalışmalarının yapılması,

Kadınların zamanlarını değerlendirebilecekleri faaliyetlere katılımlarının sağlanması ve mevcut faaliyetlerin sayısının artırılması gerekmektedir.

Son olarak adam öldürme ve yaralama gibi cana kast edilen suçlardan cezaevinde bulunan kadın hükümlülerin durumlarının daha detaylı araştırılması ve kadınların böyle bir suç işlememeleri için bütüncül bir yaklaşımla müdahale edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AMIN, Roustaei Shahnam; Aboulghasemi, Alireza; A. Mohammadi; Sara, Saedi (2012). “A Comparison Effect Of Training The Anger Management And Medicine Cure On Aggression In Prisoners”, *Journal Of Social Psychology*, V. 7(21), pp. 19- 31.
- BAHRAMİ, Elaheh., Mazaheri, A. Maryam ., Hasanzadeh, Akbar (2016). “Effect of anger management education on mental health and aggression of prisoner women”, *J Educ Health Promot*, v.5,pp. 5.
- BEDEL, Ahmet (2011). “Kişiler Arası Sorun Çözme Beceri Eğitiminin Ergenlerin Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzlarına Etkisinin İncelenmesi”, Doktora tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- DİĞÜİSEPPE, Raymond., Tafate, Raymond (2003). “Anger treatment for adults: A meta-analytic review”, *Clinical Psychology: Science and Practice*, Issue.10(1), pp.70-84.
- DUYAN, Veli (2007). *Gruplarla Sosyal Hizmet: Grup Çalışmasının Engel Çocuğa Sahip Annelerin Benlik Saygısı ve Yalnızlık Düzeyine Etkisi*. Ankara: Hacettepe üniversitesi yayınları.
- ERSEN, Huriye; İlnem, M. Cem; Havle, Nedim; Yener, Ferhan; Karamustafaoğlu, Nesrin; İpekçiöğlü, Derya (2011). “Suç işlemiş Kadınların Sosyo demografik Özellikleri, Anne-Baba Tutumları ve Öfke ifade Biçimlerinin Değerlendirilmesi”, *Klinik Psikiyatri*, S. 14, s. 218-229.
- EŞİYOK, Burcu; Oral, Gökhan (2007). “Adam Öldürme Suçu Nedeniyle Hüküm Giyen Kadınlarda Öfke”, *Adli Bilimler Dergisi*, S. 6(4), s. 7-12.
- HOLBROOK, Mark L (1997). “Anger Management Training in Prison Inmates”, *Psychol Rep*. V.81(2), ss.623-626.
- HOWELLS, Kevin; Day, Andrew; Williamson, Paul; Bubner, Susan; Jauncey, Sue; Parker, Ann; Heseltine, Karen (2005). Brief Anger Management Programs With Offenders: Outcomes And Predictors Of Change. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, V.16(2), pp.296-311.
- KESEN, N. Feyzal; Deniz, M. Engin; Durmuşoğlu, Neslihan (2007). Ergenlerde Saldırganlık Ve Öfke Düzeyleri Arasındaki İlişki: Yetiştirme Yurtları Üzerinde Bir Araştırma. *S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.17, ss. 353 - 364.
- LOZA, Wagdy., Fanous, L. Amel (1999). “Anger and Prediction of Violent and Nonviolent Offenders' Recidivism”, *Journal of Interpersonal Violence*, V.14(19), pp. 1014-1029.
- MAVİLİ Aktaş, Aliye. (2001). *Küçük gruplar dinamikleri ve süreç*, Ankara: Mustafa Kitabevi.
- ORTAKÖYLÜ, Levent; Taktak, Şafak; Balcıoğlu, İbrahim (2004). “Kadın ve suç”. *Yeni Symposium*, S. 42, s.13-19.
- ÖZER, A. Kadir (1994). “Sürekli öfke (SL-Öfke) ve öfke ifade tarzı (Öfke-tarz) ölçekleri ön çalışması”, *Türk Psikoloji Dergisi*, S. 9, s. 26-35.
- ÖZKAMALLI, Eyüp; Buğa, Ahmet (2010). “Bir Öfke Denetimi Eğitimi Programı'nın Üniversite Öğrencilerinin Sürekli Öfke Düzeylerine Etkisi”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, ss.50-59.
- RAHMATİ, Fahimeh., Akbari, Bahman., Faghirpoor., Maghsoud (2013). “The effect of anger management training on reducing aggression of people who suffering substance abuse narcotic”, *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, V.5 (9), pp.1205-1214.
- SOYKAN, Çiğdem (2003). “Öfke ve Öfke Yönetimi”, *Kriz Dergisi*, S. 11 (2),s. 19-27.
- SÜTÇÜ TEKİNSAV, Serap., Aydın, Arzu., Sorias, Oya. (2010). “Ergenlerde Öfke ve Saldırganlığı Azaltmak için Bilişsel Davranışçı Bir Grup Terapisi Programının Etkililiği”, *Türk Psikoloji Dergisi*, S. 25 (66),s. 57-67.
- WOODA, Jane, Newton, K. Anna (2003). “The role of personality and blame attribution in prisoners' experiences of anger”. *Personality and Individual Differences*, V. 34, pp. 1453-1465.
- ZASTROW, Carles (2009). *Social Work with Groups*. USA: Brooks/Cole, Cengage Learning.